

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน

The Revival of Buddhism to Be in Line With The Present Society

พระภุมร ภูริปัญญา (ช่อผุก)¹ และ พระปลัดอร่าม เรนโท²

Phra Phamorn Phuripanyo (Chopook)¹ and Phrapalad Aram Renthos²

^{1,2}มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีธรรมมาโคศกราช

^{1,2}Mahamakut Buddhist University Srithammasokraj Campus, Thailand

Corresponding Author E-mail: ¹morn_ning@hotmail.com

Retrieved: July 5, 2023; Revised: August 26, 2023; Accepted: August 27, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัญหาวิกฤติศรัทธาในสังคมยุคปัจจุบันกับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่า พุทธศาสนากำลังเผชิญกับการท้าทายสำคัญจากกระแสโลกาภิวัตน์ แต่ในเวลาเดียวกันกระแสโลกาภิวัตน์ก็นำโอกาสใหม่ ๆ มาให้แก่พุทธศาสนาด้วยเช่นกันจึงเป็นทั้งวิกฤตและโอกาสในขณะเดียวกันจึงทำให้มองเห็นปัญหาและแนวทางในการแก้ไขฟื้นฟูพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ การสูญเสียความเป็นผู้นำทางสติปัญญาของคณะสงฆ์ เมื่อสถาบันสงฆ์อ่อนแอลงก็หมายความว่าคำสอนทางพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลน้อยต่อวิถีชีวิตของผู้คนตามไปด้วย ปัญหาว่าด้วยวิกฤตศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ซึ่งอุบาสกอุบาสิกาบางคนมุ่งเน้นศรัทธาแต่ขาดปัญญาจนไปนำสู่การสนับสนุน และส่งเสริมปัจจัย 4 แก่พระภิกษุบางรูปเกินเลยความจำเป็นต่อการครองตนเพื่อศึกษาธรรม ปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และปกป้องธรรมศรัทธาที่ขาดปัญญานำทางยังนำไปสู่การมุ่งเน้นไปที่อามิสบูชาแทนที่จะมุ่งเน้นปฏิบัติบูชา กลุ่มพระสงฆ์ผู้นำศรัทธาพระสงฆ์บางรูปปฏิบัติตนไม่สอดคล้องกับพระธรรมวินัยและตีความพระธรรมวินัยให้สอดคล้องกับวิถีปฏิบัติของตนหรือกลุ่มตน สำหรับแนวทางในการปฏิรูปฟื้นฟูพุทธศาสนานั้นประกอบด้วย การปฏิรูปว่าด้วยหลักธรรมคือการปฏิรูปหลักธรรมสำคัญที่ถูกกลืนหรือเข้าใจคลาดเคลื่อน การขยายหลักธรรมให้มีความหมายกว้างขึ้น การบูรณาการศาสตร์อื่นมาเสริมหลักธรรมเดิมและการสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่ ซึ่งจะเป็นแนวทางในการช่วยให้พุทธศาสนาสามารถปรับตัวและยืนหยัดอยู่ในสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ต่อไปได้

คำสำคัญ: ปัญหาวิกฤติศรัทธา; การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา; สังคมปัจจุบัน

Abstract

This article aims to study the problem of faith crisis in modern society and the restoration of Buddhism to align with the present society. The study found that Buddhism is

facing a significant challenge from globalization. However, globalization also brings new opportunities for Buddhism. Thus, it enables us to see problems and solutions for restoring Buddhism in the globalization era. The loss of the intellectual leadership of the clergy When the monastic institution weakened, Buddhist teachings had little influence on people's way of life. The problem of the Buddhist faith crisis is that some worshipers focus on faith but lack wisdom until it leads to support and promoting factor 4 to some monks that are beyond the necessity of self-control to study the Dharma, practice Dharma, spread the Dharma, and defend the lack of wisdom to guide it, also leading to a focus on Amis worship instead of worship.

Some Buddhist monks who lead the faith behave inconsistently with the Dharma and interpret it according to their ways or groups. The guidelines for the reform of the Buddhist revival consist of the principle of reform, which is the reform of essential principles that have been ignored or misunderstood. They are broadening the principles, integrating other sciences to complement the original principles, and synthesizing principles to understand the modern world. This will be a way to help Buddhism adapt and stand in the global world society.

Keywords: Crisis of Faith; The Restoration of Buddhism; Current situation

บทนำ

ความเจริญก้าวหน้าของสังคมไทยในสังคมปัจจุบัน นับว่ามีพัฒนาการที่เป็นไปอย่างรวดเร็วและไร้ขอบเขต เป็นสังคมที่มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านวัตถุ โดยมีการพัฒนาที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นสังคมที่ทุกคนมีปฏิสัมพันธ์กัน และอยู่ร่วมกันอย่างมีบทบาทหน้าที่ที่ซับซ้อนมากขึ้นยิ่งกว่าเดิม เป็นสังคมที่ถูกเรียกกันในปัจจุบันว่าสังคมยุคโลกาภิวัตน์ หรือสังคมของโลกที่ไร้พรมแดน (Globalization) หมายความว่า การดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมปัจจุบันไม่สามารถจะปฏิเสธกิจกรรมที่มนุษย์พึงมีหรือกระทำต่อกันได้ การติดต่อสัมพันธ์กันจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นไปอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด ผลอีกประการหนึ่งจากกระแสโลกาภิวัตน์ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง มนุษย์ขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านของตน ตั้งแต่การแลกเปลี่ยนซื้อขาย การลงทุนกู้ยืมเงิน การติดต่อทางข่าวสาร วัฒนธรรมและการบันเทิงกีฬา ไปในขอบเขตที่กว้างมากขึ้นจนครอบคลุมทั่วทั้งโลก โดยก้าวพ้นไปจากพรมแดนแคบ ๆ ของรัฐชาติตนเอง (ธีรยุทธ บุญมี, 2546) ศาสนาทั้งหลายโดยเฉพาะพระพุทธศาสนา พบว่า ตัวเองได้มาอยู่ในบริบทแวดล้อมอย่างใหม่ที่ไม่เคยประสบพบเห็นมาก่อน การทำความเข้าใจบริบทอย่างใหม่ในยุคโลกาภิวัตน์ เป็นภารกิจอย่างหนึ่งของศาสนา การช่วยให้ศาสนามีความเข้าใจในโลกยุคโลกาภิวัตน์ เป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้ศาสนามีบทบาทสร้างสรรค์ต่อโลก ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนตามหลักพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องสร้างศรัทธาด้วยปัญญาอันจะยังประโยชน์กับผู้ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรม คำสอน

ที่ตรงตามพุทธบัญญัติแก้ไขปัญหาความเห็นผิดในหมู่ชาวพุทธที่ไม่เข้าใจในหลักธรรมคำสอนที่แท้จริง ทำให้สามารถนำความรู้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตแก้ไขความเข้าใจผิด ความหลงมงาย ตลอดจนการกล่าวอ้างคำสอนที่ไม่ใช่หลักพระพุทธศาสนาและเพื่อส่งเสริมให้มีการศึกษาหลักของพระพุทธศาสนา รักษาหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ถูกต้องให้คงอยู่ยาวนานสืบไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2559) รวมทั้งช่วยให้เกิดการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างศาสนา อันจะนำไปสู่การสร้างสันติภาพในโลก เพราะศาสนิกชนเป็นอันมากไม่เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของโลก จึงไม่สามารถปรับตัวให้สมสมัยได้ หากไม่ก็โอนอ่อนผ่อนตามความเปลี่ยนแปลงจนสูญเสียสาระดีทางศาสนาไป เหลือเพียงรูปแบบหรือสถาบันที่ไร้ความหมาย

ในประเทศไทย ซึ่งสมัยหนึ่งเคยมีความเชื่อมั่นในตนเอง ถึงกับเปิดโอกาสให้มิชชันนารีมาสอนศาสนาคริสต์ในวัดพุทธ จวบจนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มิชชันนารีต่างประเทศที่เข้ามาทำงานในประเทศไทย ต่างยอมรับเป็นเสียงเดียวกันว่า คนไทยตั้งมั่นอย่างยิ่งในพุทธศาสนา ยากที่จะเปลี่ยนให้มานับถือศาสนาคริสต์ได้ ทั้ง ๆ ที่มิชชันนารีเหล่านั้นมีเสรีภาพอย่างมากในการเผยแพร่ศาสนา อย่างไรก็ตามมาถึงปัจจุบัน เห็นได้ชัดว่าพุทธศาสนาไทยได้สูญเสียความเชื่อมั่นลงไปมาก เมื่อมีเหตุอื้อฉาวเกี่ยวกับพระสงฆ์ปรากฏเป็นข่าวติดต่อกันตลอดหลายปีที่ผ่านมา ชาวพุทธจำนวนมากเริ่มเกิดความหวาดระแวงศาสนาอื่น ที่ลุกขึ้นมากล่าวโทษอย่างชัดเจนว่าศาสนาอื่นเป็นตัวการสร้างความอื้อฉาวเหล่านี้ก็มีไม่น้อย ข้อหาดังกล่าวดูจะได้ผลไม่น้อยดังจะเห็นได้จากเวลามีการโจมตีพระสงฆ์หรือฆราวาสคนใดที่มีทัศนคติทางพุทธศาสนาต่างไปจากตนหรือขัดผลประโยชน์ของตน ข้อหาที่นิยมใช้กันก็คือกล่าวหาว่าคนเหล่านั้นรับแผนศาสนาอื่นมาบ่อนทำลายพุทธศาสนา (สำนักงานปลัดกระทรวงวัฒนธรรม, 2559) ปฏิกริยาดังกล่าวโดยเนื้อแท้ก็คือปฏิกริยาต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ซึ่งถูกเร่งด้วยกระแสโลกาภิวัตน์ จนพุทธศาสนาเองปรับตัวไม่ทัน ในขณะที่ศาสนาอื่นเข้ามามีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้น ทั้งโดยแรงหนุนจากปัจจัยภายในประเทศและจากนอกประเทศ ความไม่เข้าใจในความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ประกอบกับการติดยึดในความสำเร็จแต่อดีต ได้ทำให้ชาวพุทธจำนวนมากไม่สามารถอธิบายความเสื่อมทรุดของพุทธศาสนาได้หากพุทธศาสนามีความเข้มแข็งมั่นคง ภัยคุกคามใด ๆ จากภายนอกก็ไม่สามารถทำอันตรายได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเสื่อมทรุดของพุทธศาสนาไทยดังปรากฏทุกวันนี้ มิได้เป็นเพราะฝีมือของศาสนาอื่น ๆ หรือเพราะความทันสมัย หรือเพราะกระแสโลกาภิวัตน์ หากเป็นเพราะความอ่อนแอของพุทธศาสนาไทย หรือกล่าวให้ถูกต้องคือเพราะการปล่อยปละละเลยของชาวพุทธไทยด้วยกันเอง สอดคล้องกับแนวคิดของพระมหาสาธิต มหาปุณฺโณ (2554) ที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนากับปัญหาท้าทายในปัจจุบันว่า ปัจจุบันศาสนาสากลของโลกกำลังเผชิญกับปัญหาท้าทายร่วมกัน บางศาสนาเผชิญกับปัญหาท้าทายจากภายนอก บางศาสนาเผชิญกับปัญหาท้าทายจากภายใน และบางศาสนาก็เผชิญกับปัญหาท้าทายทั้งสองประการ

สถานการณ์ต่าง ๆ ของโลกที่ผันแปรไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งล้วนมีผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศในทุก ๆ ด้าน จึงเป็นเหตุให้ “สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน” (อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์, 2540) ในการพัฒนาคนให้เป็นผู้ที่มีคุณภาพมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการเรียนรู้ตามสภาพจริงที่เป็นอยู่ในสังคมนั้น ๆ สิ่งที่มีคุณค่าต่อการดำรงวิถีชีวิต ที่แท้จริงนั่นคือ ภูมิปัญญาแบบโบราณแบบพุทธวิธี เพราะภูมิปัญญาแบบโบราณ เป็นความรู้ที่ได้สั่งสมจากประสบการณ์ของคนในยุคก่อนมา

เป็นเวลานาน มีการเชื่อมโยงศาสตร์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน มีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วยวิธีการที่ง่ายและเหมาะสมตามสภาพของแต่ละสังคมหากพิจารณาอย่างรอบด้านแล้วความสำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลสังคมในยุคปัจจุบันมีความอ่อนแอ เนื่องจากการเติบโตใหญ่ขยายตัวของลัทธิพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีฆราวาสเป็นผู้นำ พระสงฆ์เป็นเจ้าของพิธีตามฆราวาส ผสมผสานพุทธ พราหมณ์ ผี เข้ากันจนศาสนิกแยกไม่ออกว่าอันไหนคือพุทธแท้พุทธเทียม คนมีปัญญาถึงฟังพิจารณาได้ คนด้อยปัญญาที่หลงเชื่ออยู่ตามอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงปัญหาของพระสงฆ์ที่ไม่สามารถเป็นแรงบันดาลใจในทางจริยธรรมแก่ ศาสนิกชน ในขณะที่ผู้คนเข้าวัดกันน้อยลง พระสงฆ์ยังคงเก็บตัวอยู่แต่ในวัด โดยมีบทบาทจำกัดอยู่แค่เรื่องพิธีกรรม หาได้มีความสัมพันธ์กับสังคมหรือชีวิตของผู้คนมากไปกว่านั้น จึงแทบไม่มีอิทธิพลใด ๆ ต่อสังคม นี้ไม่เพียงสะท้อนถึงการสูญเสียความเป็นผู้นำทางจริยธรรมของพระสงฆ์เท่านั้น หากยังบ่งบอกถึงการสูญเสียความเป็นผู้นำทางสติปัญญาของคณะสงฆ์ด้วย พุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยนั้น มีแกนกลางอยู่ที่พระสงฆ์ เมื่อสถาบันสงฆ์อ่อนแอลง ก็หมายความว่าคำสอนทางพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลน้อยต่อวิถีชีวิตของผู้คนตามไปด้วย (นवल ลินิน, 2557)

ผู้เขียนจึงมีความสนใจที่จะศึกษาการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน เพื่อศึกษาปัญหาวิกฤติศรัทธาในสังคมยุคปัจจุบันกับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน โดยบูรณาการศาสตร์อื่นมาเสริมหลักธรรมเดิมและการสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่ ซึ่งจะเป็นแนวทางในการช่วยให้พุทธศาสนาสามารถปรับตัวและยืนหยัดอยู่ในสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ต่อไปได้

วิกฤติศรัทธาที่เกิดจากการละเมิดพระธรรมวินัย

สังคมไทยได้มอบความไว้วางใจให้แก่พระสงฆ์ในฐานะที่เป็นสมมติสงฆ์ เป็นอุดมเพศ คือ เพศอันสูงส่งสมควรแก่การกราบไหว้ เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ เป็นเนื้อหาบุญ และมีบทบาทสำคัญต่อในการรักษาพระพุทธศาสนา โดยมีอุบาสกและอุบาสิกาทำหน้าที่ให้การทำนุบำรุงและให้การสนับสนุนปัจจัย 4 แก่พระภิกษุที่จำเป็นต่อการดำรงตนในวิถีความเป็นสมณะ และบำเพ็ญเพียรเพื่อการบรรลุธรรม จนเป็นที่มาของคำกล่าวที่ว่า “คฤหัสถ์ถวายขาให้พระภิกษุ ส่วนพระภิกษุมอบตาให้แก่คฤหัสถ์” (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2563) การถวายขาคือการถวายความสะดวกในการศึกษาธรรม ปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และปกป้องธรรมของพระภิกษุ พระภิกษุจึงมีหน้าที่สำคัญในการมอบดวงตา คือปัญญาแห่งธรรมที่ได้จากการปฏิบัติธรรมแก่คฤหัสถ์เป็นการตอบแทน

นอกจากนี้แล้วพระพุทธเจ้าทรงระบุคุณสมบัติของอุบาสก อุบาสิกาไว้ 5 ประการคือ 1) มีศรัทธา 2) มีศีล 3) ไม่ถือมงคตต้นข้าว คือเชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคตภายนอก 4) ไม่แสวงหาเขตบุญนอกพุทธศาสนา 5) บำเพ็ญบุญในพระพุทธศาสนา (อง.ปญจก. (ไทย) 22/176/293.) โดยที่ 1) ไม่ขาดการเยี่ยมเยียนพบปะพระภิกษุ 2) ไม่ละเลยการฟังธรรม 3) ศึกษาในอริสัจ 4) มากด้วยความเลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย 5) ไม่ฟังธรรมด้วยตั้งใจจะคอยฟังโทษติเตียน 6) ไม่แสวงหาทักษิณภายนอกหลักคำสอนนี้ 7) กระทำความสนับสนุนในพระพุทธศาสนาเป็นเบื้องต้น (อง.สตตก. (ไทย) 23/30/46)

พระพุทธศาสนาจะยั่งยืนอยู่คู่ชาติไทยนานเท่าใดขึ้นอยู่กับศรัทธาความเชื่อของชาวพุทธราบใดที่ชาวพุทธยังมีความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาพระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรืองยั่งยืนต่อไปในทางตรงกัน

ข้ามหากชาวพุทธขาดความศรัทธาขาดความเชื่อในพระพุทธศาสนาเสียแล้วพระพุทธศาสนาก็อมเสื่อมสลายไปจากประเทศไทยเนื่องจากขาดความเชื่อซึ่งเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งในศาสนาถ้าขาดศรัทธาความเชื่อเสียอย่างเดียวศาสนาก็ไม่มีความก้าวหน้า (คุณ โทชินธ์, 2545 หน้า 63) ตามหลักพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องศรัทธา จะทรงสอนเรื่องปัญญากำกับไว้ด้วยเสมอ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงสอนให้มีศรัทธา ความเชื่ออย่างมีเหตุผลคือใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะให้เห็นทั้งส่วนดีและไม่ดีทั้งคุณทั้งโทษก่อนจึงค่อยตั้งศรัทธาไม่ให้ศรัทธาอย่างมงายไปตามกระแส ในทางกลับกันถ้ามีแต่ปัญญาแต่ไม่มีศรัทธารองรับปัญญาก็จะโลดแล่นเลื่อนลอยสุดโต่งไม่มีฐานที่ตั้ง ดังนั้นศรัทธาที่ถูกต้องจึงเป็นศรัทธา ที่มีเหตุผล (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540) และสิ่งที่สำคัญที่อาจทำให้ศรัทธาลดลงคือการปฏิบัติของคณะสงฆ์

แม้ว่าหน้าที่ที่บวชเสด็จอุปฌาย์บอกอนุศาสน์ 8 คือนิสัย 4 (สิ่งที่ต้องอาศัยเลี้ยงอัตภาพ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช) และอภิญญา 4 (กิจที่ไม่ควรทำ ได้แก่ เสพเมถุน ลักของเขา ข่าสัตว์ พวดาวคฤปิเศษที่ไม่มีในตน) ซึ่งเป็นสาระที่สำคัญสำหรับการเป็นพระสงฆ์อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้พบว่าพระสงฆ์ละเมิดพระธรรมวินัยแบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ 1) ประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้อย่างไรก็ไม่ประพฤติปฏิบัติตามนั้น 2) ทำพระธรรมวินัยให้วิปริต หมายความว่าพระพุทธเจ้าสั่งสอนไว้อย่างหนึ่ง ปฏิเสธ ลบล้างหรือบิดเบือนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมาจากตัวแปรที่น่าสนใจหลายประการ เช่น (1) ศรัทธาวิปริตจึงก่อให้เกิดวิกฤติศรัทธา เพราะพุทธศาสนิกชนสนับสนุน หรือส่งเสริมในทิศทางที่ไม่ถูกต้องจึงทำให้พระภิกษุยึดติดในวัตถุนิยมและบริโภคนิยม (2) บุญวิปริต การเน้นสอนเรื่องบุญที่เน้นเฉพาะตัวบุญแต่ขาดกุศล โดยแปลงบุญให้เป็นเรื่องของวัตถุนิยม และบริโภคนิยม แทนที่จะบุญจะเป็นสัญลักษณ์ของความสุขในฐานะที่เป็นเครื่องมือสร้างความอึดใจ และชำระใจ (3) การสอนวิปริต พระภิกษุบางรูปเน้นสอนเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มากกว่าปาฏิหาริย์แห่งธรรม การสอนให้มนุษย์ชื่นชมและกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์มากกว่าตัวเอง ทั้งที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำเตือนว่า “ในหมู่มนุษย์ทั้งหลายผู้ที่ฝึกตนดีแล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด” เพราะมนุษย์ที่ฝึกแล้วสามารถเป็นครูของเทวดา และเทวดาชื่นชมอาศัย ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระพุทธเจ้าและอนาถปิณฑิกะเศรษฐี (4) การใช้สื่อที่วิปริต สื่อไอทีต่าง ๆ ในปัจจุบันนี้ พระภิกษุและสามเณรจำนวนหนึ่งได้ใช้สื่อไอทีเป็นเครื่องมือในการศึกษาธรรม และเผยแผ่ธรรม แต่มีพระภิกษุและสามเณรจำนวนหนึ่งเช่นเดียวกัน ใช้สื่อไอทีโดยขาดการรู้เท่าทัน และขาดการระมัดระวังทั้งการพูด สื่อข้อความ การนำเสนอภาพ และคลิปเสียงที่ไม่เหมาะสมแก่ความเป็นนักบวชจะเห็นว่า มีภาพและเสียงจำนวนมากที่พระภิกษุได้โพสต์หรือนำเสนอในพื้นที่ของอินเทอร์เน็ต เช่น ยูทูบ เฟสบุ๊ค (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2563)

วิกฤติศรัทธาชาวพุทธในสังคมไทยที่เกิดจากการละเมิดพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ วิกฤติ หมายถึง ขั้นที่อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่จะแตกหัก ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ ความเลื่อมใส ดังนั้นวิกฤติศรัทธาชาวพุทธในสังคมไทย จึงหมายถึงลักษณะความเชื่อและความเลื่อมใสที่อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อแห่งความคงอยู่และความเสื่อมถอย เกิดความลังเลสงสัยเนื่องจากการสัทธรรมปฏิรูป คือการประยุกต์ธรรม เพื่อเกิดเป็นแนวคิดใหม่ เช่น พระสงฆ์ควรงดกินเนื้อสัตว์ อย่างไรก็ตามปัญหานี้ได้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาลเช่นกัน เนื่องจากพระสงฆ์อาศัยอาหารจากอุบาสก อุบาสิกาด้วยการบิณฑบาต พระสงฆ์จึงต้องฉันอาหารที่ได้จากการบิณฑบาตเพื่อการยังชีพการเกิดสัทธรรมปฏิรูปโดยเฉพาะในยุคสมัยที่ข่าวสารเผยแพร่ไปได้เร็วนี้ จะส่งผลให้เกิดความ

สงสัยส่งผลให้ไม่เชื่อคำสอนทางศีลธรรมที่ปรากฏในพระธรรมวินัย ไม่มีศรัทธาในความดีและความชั่ว ไม่ปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมอันดีงามของสังคม สร้างความเดือดร้อนแก่กันและกัน มุ่งเอาประโยชน์ส่วนตนเป็นสำคัญ ไม่เคารพในพระสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนทางศาสนา และในอนาคตข้างหน้าจะไม่เคารพพระศาสดาซึ่งเป็นเจ้าของศาสนา รวมทั้งไม่ให้ความสำคัญแก่ศาสนพิธี การศึกษารั้งนี้เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากการกระทำของพระสงฆ์ซึ่งแตกต่างจากพระธรรมวินัย และจารีตประเพณีที่ผ่านมา ทั้งการประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย และการทำพระธรรมวินัยให้วิปริต ในลักษณะ ที่ส่งผลทำให้เกิดพุทธบริษัทเกิดความไม่แน่ใจในหลักการสำคัญ 3 ประการคือ 1) วิกฤติในความรู้พระธรรมวินัยที่ถูกต้อง 2) วิกฤติในการไม่ประพฤติตามหลักพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง 3) วิกฤติในผลอันเกิดจากการขาดความรู้และการไม่ประพฤติตามพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นมูลเหตุที่อาจจะทำให้เกิดวิกฤติศรัทธา

สรุปได้ว่าพระสงฆ์เป็นตัวแทนของสถาบันศาสนาที่ต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ดังนั้นการไม่ละเมิดพระธรรมวินัยจึงเป็นสิ่งสำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่สืบทอดคำสอนดั้งเดิมมากกว่า 2600 ปี การประพฤติปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัยทำให้เกิดความศรัทธาเช่นเดียวกับที่สารีบุตรปริพาชก เลื่อมใสพระอัสสชิ เข้าไปสอบถามหาพระศาสดาเพื่อขอมอบตัวเป็นศิษย์ จะเห็นได้ว่าสิ่งสำคัญประการแรกของการเป็นพระสงฆ์คือ มุ่งสละ เว้นการหาความสุขทางวัตถุอาศัยวัตถุแต่น้อยเพียงเท่าที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตโดยไม่สะสมตามพระธรรมวินัย มุ่งที่จะฝึกฝนพัฒนาตนให้ก้าวสูงขึ้นไปในศีล สมาธิ ภาวนาเป็นไปเพื่อการบรรลุธรรม อย่างไรก็ตามแม้ว่าบริบททางสังคมเปลี่ยนแปลง พระสงฆ์ก็ยังคงพัฒนาภายในของตนเองเพื่อการพ้นทุกข์ เป็นแบบอย่างแก่อุบาสกอุบาสิกา แต่ก็พบว่าในสังคมปัจจุบันพระสงฆ์ประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย ทำพระธรรมวินัยให้วิปริตซึ่งมักจะเป็นไปเพื่อผลประโยชน์สำหรับศาสนสถาน ศาสนพิธีที่ขัดกับเจตนารมณ์ของการบวชที่มุ่งสละ เว้นการหาความสุขทางวัตถุ

ปัญหาและสาเหตุการละเมิดพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ที่ส่งผลต่อวิกฤติศรัทธาของชาวพุทธในสังคมไทย

พระสงฆ์ตามความหมายในสมัยพุทธกาลก็คือ ผู้ออกบวชซึ่งตั้งใจทำให้ทุกข์สิ้นไปตามแนวที่พระพุทธเจ้าทรงสอนในโอวาทปาติโมกข์คือ ชันติคือความอดกลั้น เป็นธรรมเครื่องเผือกเลสอย่างยิ่ง ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวพระนิพพานว่าเป็นธรรมอันยิ่ง ผู้ทำร้ายผู้อื่นไม่เชื่อว่าเป็นบรรพชิตเลย ผู้เบียดเบียนสัตว์อื่นไม่เชื่อว่าเป็นสมณะเลย การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว สามประการนี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย การไม่กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมปาติโมกข์ความเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภค การนอน การนั่ง ในที่อันสงบ ความหมั่นประกอบในการทำจิตให้ยิ่งหกประการนี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าบรรพชาโดยตรัสว่า จงเป็นภิกษุมาเถิดธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด ประพฤติพรหมจรรย์ตามพรหมจรรย์สูตร (อง.จตุกก. (ไทย) 21/25/41) มิใช่เพื่อเรียกร้องให้คนมานับถือ มิใช่เพื่ออานิสงส์ ลาภ สักการะ และความสรรเสริญ ประพฤติเพื่อสังวร เพื่อความละ เพื่อความหายกำหนดยินดี เพื่อความดับทุกข์ และในมหาอัสสปุสูตร (ม.ม. (ไทย) 12/415-416/451-452) ได้กล่าวว่า ภิกษุที่สมณะ คือภิกษุที่ระงับอกุศลกรรมอันลามก อันเศร้า

หมอง นำให้เกิดภาพใหม่ ให้มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไป โดยที่ในอันธกวินทรสูตร พระพุทธเจ้าให้ภิกษุใหม่ที่มาสู่พระธรรมวินัยใหม่ๆ ให้สมาทานธรรม 5 ประการคือ เป็นผู้สารวมในปาติโมกข์สังวร สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เป็นผู้มือนทรีย์สังวร มีสติรักษาดน รักษาใจ เป็นผู้ไม่พูดมาก เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรหรืออาศัยเสนาสนะอันสงัด เป็นผู้ที่มีสมาธิปฏิภาณ อยากรู้ตามบุคคลแบ่งออกได้เป็น 4 จำพวกคือ 1) กลุ่มที่ได้ยินได้ฟังเรื่องเพียงโดยย่อก็เข้าใจทันที 2) กลุ่มที่ฟังแล้วต้องการคำอธิบายขยายความจึงจะเข้าใจ 3) กลุ่มที่ต้องใช้เวลามากกว่าจะเข้าใจ แต่ในที่สุดก็เข้าใจ 4) กลุ่มที่อาจจะเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง หรืออธิบายอย่างไรก็ไม่เข้าใจ

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่า ธรรม ต่อมาเมื่อพระสาวกทำผิดจึงบัญญัติสิกขาบทเรียกว่า วินัย เพื่อประโยชน์ 10 ประการคือ 1) เพื่อความยอมรับว่าดีแห่งสงฆ์ 2) เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ 3) เพื่อความช่มบุคคลผู้เกี้ยวมาก 4) เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม 5) เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายที่จะบังเกิดในปัจจุบัน 6) เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายที่จะบังเกิดในอนาคต 7) เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส 8) เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว 9) เพื่อความตั้งมั่นแห่งศีลธรรม 10) เพื่อเอื้อเพื่อพระวินัย ฉะนั้นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจึงมีชื่อเรียกว่า ธรรมวินัยลักษณะการละเมิดพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน พบว่ามี 2 ลักษณะคือ 1) ประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย คือ ไม่ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอน 2) ศรัทธาวิปริตโดยการบิดเบือนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่น การทำบุญที่เน้นเฉพาะตัวบุญที่เป็นการสร้างกิเลส โดยแปลงบุญให้เป็นเรื่องของวัตถุนิยม และบริโภคนิยม แทนที่จะทำการชำระใจให้บริสุทธิ์นำไปสู่ความสุขทางกาย คำสอนที่เน้นไปในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์มากกว่าปาฏิหาริย์แห่งธรรม อันได้แก่ผลของการประพฤติธรรมยอมได้ผลดีทั้งกายและใจ ปัจจุบันมีการใช้สื่อไอทีเป็นเครื่องมือในการศึกษาธรรมและเผยแผ่ธรรม ทางกลับกันมีการใช้สื่อไอทีโดยขาดการรู้เท่าทัน และขาดความระมัดระวังทั้งการพูด สื่อข้อความเบื้องต้น การละเมิดพระธรรมวินัยดังกล่าวข้างต้นเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิกฤติศรัทธา ซึ่งหมายถึงลักษณะความเชื่อและความเลื่อมใสที่อยู่ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของความคงอยู่ และความเสื่อมถอย เกิดความลังเลสงสัย การไม่เชื่อคำสั่งสอนทางศีลธรรมที่ปรากฏในพระธรรมวินัย ไม่มีศรัทธาในความดีและความชั่ว ไม่ปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมอันดีงามของสังคม มุ่งเอาประโยชน์ส่วนตนเป็นสำคัญ ไม่เคารพในศาสนบุคคล รวมทั้งไม่ให้ความสำคัญแก่ศาสนพิธี โดยศรัทธาคือความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่ออันก่อปรด้วยเหตุผลซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ (1) ศรัทธาปิดกั้นปัญญา ได้แก่ ศรัทธาบังคับให้เชื่อ และเมื่อเชื่อแล้วจะเชื่อแบบไม่เคลือบแคลงสงสัย (2) ศรัทธานำไปสู่ปัญญา ได้แก่ ความเชื่อที่นำไปสู่การศึกษาสืบค้นสิ่งทั้งหลาย แต่เมื่อบุคคลเกิดศรัทธา ๆ นั้นจะทำให้เรามีความสนใจและเข้าไปค้นหา โดยเฉพาะศรัทธาในคนนั้นเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจความจริงมากยิ่งขึ้น

พระพุทธองค์ตรัสสอนเรื่องศรัทธาให้ประกอบด้วยปัญญาเสมอ ทรงให้เชื่ออย่างมีเหตุผล คือ ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นทั้งส่วนดีและไม่ดี ทั้งคุณทั้งโทษเป็นอาทิ ศรัทธาที่พระพุทธองค์ตรัสสั่งสอน ได้แก่ ศรัทธาอันประกอบด้วยปัญญาโดยให้เชื่อและพิจารณาอย่างมีเหตุผล เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่าและประสบความสุขในกาลต่อไป ทรงเทศนาสั่งสอนพระภิกษุให้เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ โดยมีพระวินัยเป็นกรอบแนวทางการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตในเพศบรรพชิต ให้ละความสุขทางกายโดยอาศัยปัจจัยภายนอกเท่าที่จำเป็นในการดำรงชีวิต โดยมุ่งฝึกฝนพัฒนาตนให้ก้าวไปสู่ ศีล สมาธิ ภาวนาให้เกิดปัญญา เพื่อบรรลุธรรม

และเป็นผู้ที่นำเคารพศรัทธาในสายตาของชาวโลก พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์นั้นเป็นความจริงตามธรรมชาติ ส่วนพระวินัยเป็นกรอบในการดำรงความเป็นพระสงฆ์ทรงนำหลักความจริงตามธรรมชาติโดยอาศัยเหตุปัจจัย อันเป็นเหตุเป็นผลต่อกันมาวางรูปแบบ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์หรือสังคมโดยรวม และเพื่อปิดกั้น ความทุกข์ ความเดือดร้อน ทำให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตทั้งทางกายและทางใจ เพื่อประโยชน์ต่อมหาชนและพระพุทธศาสนาพระวินัยจึงมีความสำคัญต่อความคงอยู่ของพระพุทธศาสนา อันเป็นกรอบการดำรงสมณสาธุกรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2563) ของพระภิกษุ

สรุป การที่พระสงฆ์ประพฤติพรหมจรรย์มิใช่เพื่อเรียกร้องให้คนมานับถือ มิใช่เพื่ออานิสงส์ ลาภสักการะ และความสรรเสริญ แต่ประพฤติก่อผลเพื่อสัจธรรม เพื่อความละ เพื่อความหายกำหนดยินดี เพื่อความดับทุกข์ท่ามกลางสภาพสังคมไทยภายใต้กระแสบริโภคนิยม ยึดติดกับวัตถุนิยมโดยขาดการพิจารณาไตร่ตรองคุณค่าแท้ คุณค่าเทียม ให้ค่านิยมตราสินค้า สินค้าเฉพาะรุ่น สินค้ารุ่นใหม่สินค้าเทคโนโลยีเพื่อ สื่อสารที่รวดเร็ว อาทิ รถยนต์หรูราคาแพง โทรศัพท์มือถือ เป็นต้น บริบทของสังคมทำให้พระสงฆ์ส่วนหนึ่งหลงยึดติดกับของกิเลสภายใต้ลัทธิบริโภคนิยมจนขาดการสำรวมกายวาจาใจส่งผลให้ชาวพุทธมีความรู้สึกถึงความสิ้นคลอนของพระพุทธศาสนา นอกจากนี้แล้วสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งเกิดจากชาวพุทธมีศรัทธาที่ขาดปัญญา อุดหนุนจนเจือปัจจัยสี่ สิ่งอำนวยความสะดวกอื่น และโทรศัพท์มือถือที่หรูหราราคาแพงแก่พระสงฆ์จนกลายเป็นการจุนเจือกิเลสให้พระสงฆ์ส่งเสริมสนับสนุนพระสงฆ์ที่ไม่รักษาตนให้เหมาะสมกับการเป็นบรรพชิต อันควรเคารพนับถือซึ่งเกินความเป็นอยู่อย่างเรียบง่ายพอเพียงและสันโดษ ที่แตกต่างกับสมัยพุทธกาลมีอุปาสก อุปาสิกาจะแผ่ระว่างความประพฤติก่อผลของพระสงฆ์ เมื่อพระสงฆ์รูปใดละเมิดพระธรรมวินัย หรือประพฤติดนไม่สมควร อุปาสก อุปาสิกาจะนำเรื่องไปแจ้งให้พระพุทธเจ้าทราบเพื่อตักเตือน ปัจจุบันองค์กรชาวพุทธไม่ทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำ ตลอดจนมีการวิพากษ์วิจารณ์เป็นเรื่องใหญ่โตและเกิดความเสียหายแก่หมู่สงฆ์นั้นพุทธบริษัทไทยอันประกอบด้วยภิกษุ อุปาสก อุปาสิกาจึงต้องเริ่มปรับตัวเอง ก่อนเกิดความเสียหายต่อพระพุทธศาสนาไปกว่านี้

วิกฤตศรัทธาของพุทธศาสนิกชน

พระพุทธศาสนาประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 5 ประการ คือ “ศาสนดา ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี” และในทุกครั้งที่พระพุทธศาสนาได้เผชิญหน้ากับวิกฤตการณ์ เรามักจะกันพื้นที่ของวิกฤตการณ์ให้แก่ “ศาสนดาและศาสนธรรม” อยู่เสมอ แต่องค์ประกอบที่จะรับการตั้งข้อสังเกตและตั้งคำถามอยู่เสมอคือ “ศาสนบุคคล” ซึ่งศาสนบุคคลนั้น ได้แก่

กลุ่มอุปาสกอุปาสกา อุปาสกอุปาสิกาบางคนมุ่งเน้นศรัทธาแต่ขาดปัญญาจนนำไปสู่การสนับสนุนและส่งเสริมปัจจัย 4 แก่พระภิกษุบางรูปเกินเลยความจำเป็นต่อการครองตนเพื่อศึกษาธรรม ปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และปกป้องธรรม อีกทั้งการสนับสนุนดังกล่าวก่อให้เกิดการสะสม ยึดติดในวัตถุนิยม และบริโภคนิยมที่เกินความจำเป็น แม้ว่าพระพุทธเจ้าจะทรงย้ำประเด็นความเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภค (โภชนมัตตัญญูตา) โดยไม่ให้ใช้ปัจจัย 4 เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนาน เพื่อความเมาเมามัน แต่ให้เป็นไปเพื่อการตั้งอยู่ได้ของกายอันจะนำไปสู่การใช้กายเป็นเครื่องมือในการแสวงหาธรรม และปฏิบัติธรรม

นอกจากนั้น ศรัทธาวิปริตยังนำไปสู่การมุ่งเน้นไปที่“อามิสบูชา”แทนที่จะมุ่งเน้น “ปฏิบัติบูชา” ด้วยเหตุนี้ อามิสบูชาจึงนำไปสู่การสร้างและบูชาวัตถุ การสนับสนุนและส่งเสริมการความต้องการด้านวัตถุธรรมมากกว่าการปฏิบัติธรรม จึงทำให้อุบาสกอุบาสิกาเข้าไม่ถึงเนื้อธรรมอย่างแท้จริง เพราะอุบาสกอุบาสิกายังไม่เข้าใจในคำว่า“ศรัทธา”ที่แท้จริงซึ่งศรัทธาเป็นคุณธรรมที่ต้องการก่อนในเบื้องต้น แต่ต้องเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา ปราศจากปัญญาแล้วจะเป็นความงมงาย ไม่ใช่ศรัทธาที่ต้องการในพุทธศาสนา ความงมงายมีอยู่ในที่ใดความเป็น ทาสก็มีอยู่ในที่นั้น พุทธศาสนาต้องการให้ชาวพุทธเป็นไท แนวทางเหล่านี้ จึงไม่สอดคล้องกับประเด็นที่พระพุทธเจ้าให้เชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อว่ามนุษย์มีกรรมเป็นของตน และเชื่อเชื่อในธรรมของพระพุทธเจ้า แต่พุทธศาสนิกชนจำนวนหนึ่งไม่ได้ปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าว แต่ได้ฝากความเชื่อมั่นไปไว้กับปัจจัยภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเครื่องรางของขลัง อาจารย์ที่ตนเคารพนับถือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เมื่อสิ่งที่ตัวเองเชื่อมั่นกระทำการบางอย่างที่ไม่ถูกต้องและเหมาะสม จึงทำให้พลาดโอกาสในการพัฒนาตนในระดับที่สูงต่อไป (วศิน อินทสระ, 2537)

สรุปได้ว่า เมื่อก้าวตามหลักการของอิทัปปัจจยตาที่เน้นอธิบายถึงความสัมพันธ์และส่งผลกระทบต่อกันและกันนั้น ไม่ว่าจะเป็นประเด็นของพุทธศาสนิกชนมีศรัทธาที่วิปริต หรือพระภิกษุสามเณรที่ประพฤติตนไม่เหมาะสมจนเป็นที่มาของวิกฤติศรัทธา ย่อมส่งผลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมต่อการปฏิบัติ และความเชื่อมั่นซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นองค์กร

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อชาวพุทธกับการดำรงตนในสังคมปัจจุบัน

ในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้มีพลังสร้างสรรค์ต่อชีวิตและสังคม โดยเฉพาะในทางจริยธรรม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำให้หลักธรรมทางพุทธศาสนาหลุดพ้นจากภาวะดังกล่าว ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีการต่อไปนี้คือ

1. การฟื้นฟูศาสนบุคคล ทั้งพระภิกษุ และ อุบาสกอุบาสิกา ให้มีวัตรปฏิบัติที่ดี ปฏิบัติหน้าที่ของพระ และของชาวพุทธอย่างเคร่งครัด ตามปณิธานของพระพุทธเจ้า คือ ศึกษาพระธรรมคำสอน ปฏิบัติตามพระธรรมคำสอน เผยแผ่พระธรรมคำสอน และปกป้องหรือแก้ต่างคำปรับปวาทะของคนไม่หวังดีได้
2. ฟื้นฟูหลักธรรมที่คลาดเคลื่อน พุทธศาสนาไทยได้มีการเผชิญหน้ากับวิทยาศาสตร์และคริสต์ศาสนา จากตะวันตก ในครั้งนั้นพุทธศาสนาไทยได้ปรับตัวด้วยการทำให้มีความเป็น“วิทยาศาสตร์”มากขึ้น โดยเน้นคำสอนที่เป็นเหตุเป็นผลประจักษ์ผลได้ด้วยตนเอง ขณะเดียวกันก็ตัดทอนคำสอนที่เกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ นรกสวรรค์ ในกระบวนการดังกล่าวแม้ทำให้พุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับของชนชั้นนำที่ได้รับอิทธิพลจากวิทยาศาสตร์มากขึ้น แต่ก็ทำให้พุทธศาสนาขาดความลุ่มลึกทางด้านจิตวิญญาณเป็นลำดับ พุทธศาสนากลายเป็นแค่ระบบศีลธรรมซึ่งเน้นประโยชน์แบบโลกย์ๆ เช่น ทรัพย์ เกียรติยศ การมีมิตรสหาย มีชีวิตไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ในแง่นี้พุทธศาสนาจึงไม่ต่างจากระบบศีลธรรมในทางโลก (secularism) ที่สอนให้คนทำดีละชั่วเหมือนกัน หัวใจของพุทธศาสนาอยู่ที่การทำจิตให้บริสุทธิ์ เป็นอิสระจากทุกข์ แม้อยู่ในโลกแต่ก็ไม่ทุกข์ไปกับความผันผวนปรวนแปรในโลก คำสอนทางด้านโลกุตระธรรมดังกล่าวเป็นสิ่งที่ต้องรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ในฐานะที่เป็นหลักธรรมสำหรับการดำเนินชีวิตในโลกนี้ ที่ทุกคนทุกเพศสามารถจะใช้ปฏิบัติได้แม้จะอยู่ในเมืองหรือในบ้าน ไม่จำกัดว่าต้องเป็นพระสงฆ์หรือต้องหลบหนีโลกเท่านั้นถึงจะปฏิบัติได้ ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้ที่บุกเบิกในการนำโลกุตระธรรม

กลับมาสู่วิถีชีวิตของชาวพุทธสมัยใหม่ด้วยการแนะนำให้ทำงานด้วย“จิตว่าง”หรือทำโดยปราศจากความยึดมั่นถือมั่นใน“ตัวกูของกู” ซึ่งช่วยให้ปล่อยวางจากทุกซีได้แม้จะทำงานอย่างเต็มที่ ให้อยู่ในกองทุกข์ โดยไม่เป็นทุกข์ หรือพูดโดยอุปมาดีกว่า อยู่ในโลกไม่ถูกก้ำงของโลก หรืออยู่ในโลกท่ามกลางเตาหลอมเหล็กอันใหญ่ที่กำลังลุกโชนอยู่ แต่กลับมีความรู้สึกเยือกเย็นที่สุด (พุทธทาสภิกขุ, 2558)

คำสอนดังกล่าวทำให้ชาวพุทธสามารถพัฒนามิติทางด้านจิตวิญญาณได้โดยไม่ต้องหนีโลกหรือละทิ้งความรับผิดชอบทางโลก ขณะเดียวกันก็สามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ ได้โดยไม่ต้องตกเป็นทาสของมัน คำสอนดังกล่าวช่วยให้ชาวพุทธสามารถเผชิญกับลัทธิบริโภคนิยมได้โดยไม่ต้องตกเป็นเหยื่อของมัน การรื้อฟื้นคำสอนดังกล่าวทำให้สมาธิภาวนาเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องรื้อฟื้นกลับมาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตด้วย

3. พื้นฟูจริยธรรมทางสังคม หมายความว่า ชาวพุทธจะต้องใส่ใจกับความเป็นไปของส่วนรวม ช่วยกันดูแลสมบัติของสาธารณะ ไม่นิ่งดูตายเมื่อสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม อาชญากรรมแพร่ระบาด หรือมีการฉ้อราษฎร์บังหลวง ขณะเดียวกันก็ต้องช่วยกันปรับปรุงสภาพสังคมให้เอื้อต่อชีวิตที่ดีงามด้วย การเอาใจเอาเปรียบทางเศรษฐกิจ การกดขี่ขูดรีด ไม่ว่าจะโดยรัฐหรือโดยกลุ่มบุคคล ย่อมเป็นสิ่งที่ชาวพุทธไม่อาจยอมรับหรือทนนิ่งเฉยได้ เพราะเป็นการบั่นทอนสังคมโดยรวม อีกทั้งขัดแย้งกับหลักธรรม การรื้อฟื้นจริยธรรมทางสังคมตามนัยดังกล่าว ย่อมนำไปสู่การรวมกลุ่มเพื่อช่วยกันดูแลรับผิดชอบส่วนรวม และช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เป็นลักษณะอีกด้านหนึ่งของจริยธรรมที่เราต้องการก็คือมิใช่จริยธรรมที่ทำให้คนย่นระย่อทอดถอย อាកารอย่างหนึ่งของความย่นระย่อทอดถอยก็คือ การรอคอยความช่วยเหลือ หวังพึ่งพาการดลบันดาลจากภายนอก จึงเป็นการทำให้สังคมไทยเป็นสังคมที่มีความเข้มแข็งในทางจริยธรรม มิใช่สังคมที่อ่อนแอเพราะต่างคนต่างอยู่หรือนิ่งดูตายอย่างที่เป็นอย่างในปัจจุบัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) 2528) แนวทางดังกล่าวเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับยุคปัจจุบัน เพราะช่วยให้พุทธศาสนาและสังคมไทยสามารถเผชิญหน้ากับลัทธิปัจเจกนิยมแบบสุดขั้วซึ่งกำลังแพร่ระบาดมาพร้อมกับลัทธิบริโภคนิยม อันเป็นส่วนหนึ่งของกระแสโลกาภิวัตน์ สังคมหรือศาสนาใดที่ขาดพลังในการต้านทานลัทธิดังกล่าว ย่อมถูกกัดกร่อนบ่อนทำลายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

4. การขยายหลักธรรมให้มีความหมายกว้างขึ้น พุทธศาสนาเกิดขึ้นในรัฐโบราณขนาดเล็กและเมื่อแพร่มายังประเทศไทย ก็เติบโตตั้งมั่นและสืบต่อในสังคมแบบหมู่บ้านเป็นเวลาหลายศตวรรษ ก่อนที่จะมาดำรงอยู่ในสังคมมหานคร สิ่งหนึ่งที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันก็คือ จริยธรรมที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคล ในสังคมแบบหมู่บ้านที่ทุกคนล้วนรู้จักกันและมีปฏิสัมพันธ์แบบตัวต่อตัว จริยธรรมดังกล่าวย่อมเพียงพอที่จะรักษาชุมชนให้ผาสุกได้ อย่างไรก็ตามเมื่อสังคมมีความซับซ้อน ผู้คนมิได้มีความสัมพันธ์กันแบบตัวต่อตัวเท่านั้น หากยังสัมพันธ์กันผ่านระบบหรือกลไกต่าง ๆ ของสังคม การที่สังคมจะมีความผาสุกได้ จึงต้องอาศัยจริยธรรมที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสังคม มีหลักธรรมหลายข้อในพุทธศาสนาที่น่าขยายจากจริยธรรมระหว่างบุคคลกับบุคคล มาเป็นจริยธรรมระหว่างบุคคลต่อสังคมได้ ในแง่หนึ่งจะเป็นการเสริมกับจริยธรรมทางสังคมที่มีอยู่เดิมซึ่งสมควรรื้อฟื้นขึ้นใหม่ นอกจากการขยายความหมายให้มีมิติทางสังคมมากขึ้นแล้ว การขยายความหมายให้ครอบคลุมกับสภาพความหลากหลายซับซ้อนของสังคมปัจจุบัน ก็เป็นสิ่งจำเป็นเช่นกัน อาทิ เช่นศีล 5 ซึ่งเป็นจริยธรรมพื้นฐานของชาวพุทธ ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อลดทอนการเบียดเบียนซึ่งกันและกันและเพื่อสร้างความผาสุกในสังคม ปัจจุบันมีการเบียดเบียนที่ซับซ้อนและหลากหลายรูปแบบที่ศีล 5 ครอบคลุมไปไม่ถึงเช่น

การทำลายสิ่งแวดล้อม หรือการเอาเปรียบชุดรีดทางเศรษฐกิจผ่านการผลิตและบริโภคที่ไม่ถูกต้อง ทางออกประการหนึ่งก็คือ ศีลธรรม 5 ให้ครอบคลุมถึงการเปิดเผยเรียงดังกล่าวด้วย เช่น ศีลข้อ 1 ซึ่งว่าด้วยการไม่ฆ่าสัตว์ ให้ครอบคลุมถึงการทำลายสิ่งแวดล้อมหรือการสนับสนุนอุตสาหกรรมทหาร อีกทางหนึ่งที่ได้ก็คือการนำเอาสาระของศีล 5 มากำหนดเป็นแนวปฏิบัติ (guideline) และข้อปฏิบัติ ที่มีรายละเอียดครอบคลุมถึงการเปิดเผยแบบใหม่ เช่นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้เทคโนโลยีหรือข้อปฏิบัติว่าด้วยการบริโภคที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม หรือการประกอบอาชีพที่ไม่ส่งเสริมการเอาเปรียบผู้อื่น (เช่น การปั่นหุ้น หรือลงทุนในกิจการที่เกี่ยวข้องกับการชุดรีดแรงงานเด็ก) สิ่งเหล่านี้เกิดจากความก้าวหน้าของวิทยาการสมัยใหม่ ซึ่งหลักธรรมของทางพระพุทธศาสนาต้องสอดคล้องกับวิทยาการสมัยใหม่ กล่าวคือพระพุทธศาสนากับวิทยาการสมัยใหม่สามารถร่วมมือกันเพื่อสร้างความรู้ที่การนำสิ่งที่แยกกันมารวมเข้าเป็นอันเดียวกันจนเกิดองค์รวม (The whole) โดยการนำแนวคิด และเนื้อหาจากสาขาวิชาบูรณาการโดยไม่เน้นการเรียงลำดับเนื้อหา แต่เน้นการเชื่อมโยงเนื้อหา จุดเด่นในประเด็นนี้คือการทำงานร่วมกับในเชิงบูรณาการแบบสหวิทยาการอยู่ที่การเชื่อมโยงสาขาวิชาต่าง ๆ เข้าด้วยกันอันเป็นการทำงานร่วมกันแบบส่วนรวม (Holistic Approach) ซึ่งเราสามารถประเมินได้จากการเปิดพื้นที่ของการค้นพบในวิทยาการ และศาสตร์การเรียนรู้ใหม่ ๆ เช่น พุทธเศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์แนวพุทธ สังคมวิทยาเชิงพุทธศาสนาและพุทธสันติวิธี (พระธรรมโกศาจารย์, 2553)

5. การสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่ มีหลักธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการที่ช่วยให้เข้าใจความเป็นจริงของชีวิตและโลกได้ดีขึ้น อาทิ หลักไตรลักษณ์ หรืออิทัปปัจจยตา อย่างไรก็ตามโลกยุคใหม่มีความซับซ้อนมากขึ้นและมีปรากฏการณ์ใหม่ๆ ที่หลักธรรมดั้งเดิมอาจมีข้อจำกัดหรือไม่เพียงพอที่จะช่วยทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องนำหลักธรรมที่มีอยู่มาสังเคราะห์สำหรับเป็นเครื่องมือในการพิจารณาปรากฏการณ์สมัยใหม่ เพื่อที่ชาวพุทธจะสามารถวางท่าทีได้ถูกต้องต่อปรากฏการณ์เหล่านั้น อาทิ ระบบทุนนิยม ลัทธิบริโภคนิยม โลกาภิวัตน์ทางเศรษฐกิจหรือเทคโนโลยีชีวภาพ เป็นต้น เครื่องมือดังกล่าวเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการพิจารณาแง่มุมทางด้านจริยธรรมของปรากฏการณ์ดังกล่าว ว่าสอดคล้องกับหลักการพุทธศาสนาหรือไม่ ควรส่งเสริมหรือคัดค้านเพียงใด และควรนำมาใช้เพื่อส่งเสริมชีวิตที่ดีงามหรือไม่และอย่างไร ในการสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อจุดหมายดังกล่าว จำเป็นที่จะต้องมีการหยิบยืมแนวคิดอื่นมาช่วยด้วย รวมทั้งการขยายความหลักธรรมให้มีความหมายกว้างขึ้นดังได้กล่าวมาแล้ว การนำหลักปฏิบัติจสมุพบาท (ซึ่งมักใช้อธิบายความทุกข์ในจิตใจ) มาผสานเข้ากับหลักอารยวัฒนธรรม คือ ความเจริญอย่างประเสริฐ หลักความเจริญของอารยชน ประกอบด้วย ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อมั่นว่าความจริงความดีงาม และกฎเกณฑ์แห่งผลอยู่ตามธรรมชาติ เป็นความเชื่อมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัย เข้าใจถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา หรือการเข้าถึงธรรมอย่างแท้จริง ศีล หมายถึง การปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรมทำให้เกิดความงอกงามในคุณธรรมแห่งตน สุตะ หมายถึง สิ่งที่ได้สดับ จากการอ่าน การเล่าเรียน หรือได้พบเห็น ทำให้รู้วิธีดำเนินชีวิตที่ดีงาม แต่ไม่ควรรู้แต่ทฤษฎีเท่านั้น ต้องนำไปปฏิบัติด้วย จาคะ หมายถึง การสละหรือการให้ โดยไม่หวังผลตอบแทนแก่ตน และ ปัญญา หมายถึง ความรู้ชัด หยั่งรู้เหตุผล รู้วิธีดีทุกข์ หรือรู้เท่าทันโลกและชีวิต และทฤษฎีระบบ (Systems Theory) เป็นตัวอย่างหนึ่งของการสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ระบบที่ซับซ้อนในสังคมสมัยใหม่ การที่พระพุทธศาสนาซึ่งมาจากองค์ประกอบ

ต่อไปนี้เป็น พระศาสนา ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนพิธีและศาสนสถานจะสามารถดำรงสถานะในฐานะเป็นที่พึ่งตามกรอบของรัตนตรัย คือ “พระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์” ได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่ง จะต้องพัฒนาประยุกต์ธรรมให้ร่วมสมัย และสอดคล้องกับความต้องการมากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนา และตีความหลักธรรมให้เอื้อต่อการตอบคำถามทางวิชาการที่ไปสัมพันธ์กับวิทยาการ หรือศาสตร์ต่าง ๆ เข้ามาท้าทายต่อพระพุทธศาสนา (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส 2557)

จึงอาจกล่าวได้ว่า พุทธศาสนาจะเผชิญกับบริโณคณิยมได้ มิใช่ด้วยการให้คำมั่นสัญญาว่าจะนำโชคลาภและความมั่งมีศรีสุขมาแก่ผู้คน การสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่ มีหลักธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการที่ช่วยให้เข้าใจความเป็นจริงของชีวิตและโลกได้ดีขึ้น สิ่งสำคัญกว่านั้นก็คือความสามารถในการตอบสนองความต้องการทางจิตใจในส่วนลึกของผู้คน ความลุ่มลึกในทางจิตวิญญาณของพุทธศาสนาที่สามารถสื่อถึงคนร่วมสมัยได้ จึงเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งสำหรับการฟื้นฟูพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ได้

องค์ความรู้จากการศึกษา

ในการฟื้นฟูพุทธศาสนาให้มีพลังสร้างสรรค์ต่อชีวิตและสังคม โดยเฉพาะในทางจริยธรรม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำให้หลักธรรมทางพุทธศาสนาหลุดพ้นจากภาวะดังกล่าว ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีการต่อไปนี้คือ ฟื้นฟูศาสนบุคคล ทั้งพระภิกษุ และ อุบาสกอุบาสิกา ให้มีวัตรปฏิบัติที่ดี ฟื้นฟูหลักธรรมที่คลาดเคลื่อน ฟื้นฟูจริยธรรมทางสังคม หมายความว่า ชาวพุทธจะต้องใส่ใจกับความเป็นไปของส่วนรวม ช่วยกันดูแลสมบัติของสาธารณะ ไม่นิ่งดูตายเมื่อสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ขยายหลักธรรมให้มีความหมายกว้างขึ้น สังเคราะห์หลักธรรมเพื่อทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่

สรุป

พุทธศาสนากำลังเผชิญกับการท้าทายสำคัญจากกระแสโลกาภิวัตน์ แต่ในเวลาเดียวกันกระแสโลกาภิวัตน์ก็นำโอกาสใหม่ๆ มาให้แก่พุทธศาสนาด้วยเช่นกันจึงเป็นทั้งวิกฤตและโอกาสในขณะเดียวกันจึงทำให้มองเห็นปัญหาและแนวทางในการแก้ไขฟื้นฟูพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์อันประกอบด้วยปัญหาว่าด้วยสถาบันสงฆ์ สังคมในยุคปัจจุบันมีความอ่อนแอ เนื่องจากการเติบโตใหญ่ขยายตัวของลัทธิพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีฆราวาสเป็นผู้นำ พระสงฆ์เป็นเจ้าแห่งพิธีตามฆราวาส ผสมผสานพุทธ พราหมณ์ ผี เข้ากันในการเป็นผู้พิธีทางศาสนา จนศาสนิกแยกไม่ออกว่าอันไหนคือพุทธแท้พุทธเทียม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงปัญหาของพระสงฆ์ที่ไม่สามารถเป็นแรงบันดาลใจในทางจริยธรรมแก่ศาสนิกชน มีบทบาทจำกัดอยู่แค่เรื่องพิธีกรรม หาได้มีความสัมพันธ์กับสังคมหรือชีวิตของผู้คนมากไปกว่านั้น จึงแทบไม่มีอิทธิพลใด ๆ ต่อสังคม เป็นการสะท้อนถึงการสูญเสียความเป็นผู้นำทางจริยธรรมของพระสงฆ์ การสูญเสียความเป็นผู้นำทางสติปัญญาของคณะสงฆ์ เมื่อสถาบันสงฆ์อ่อนแอลง ก็หมายความว่าคำสอนทางพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลน้อยต่อวิถีชีวิตของผู้คนตามไปด้วย ปัญหาว่าด้วยวิกฤตศรัทธาของพุทธศาสนิกชน กลุ่มอุบาสกอุบาสิกาที่มีศรัทธานำหน้า ซึ่งอุบาสกอุบาสิกาบางคนมุ่งเน้นศรัทธาแต่ขาดปัญญาจนไปนำสู่การสนับสนุน และส่งเสริมปัจจัย 4 แก่พระภิกษุบางรูปเกินเลยความจำเป็นต่อการครองตนเพื่อศึกษาธรรม ปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และปกป้องธรรมศรัทธาที่ขาดปัญญานำทางยังนำไปสู่การมุ่งเน้นไปที่อามิสบูชาแทนที่จะมุ่งเน้นปฏิบัติบูชา กลุ่มพระสงฆ์ผู้นำศรัทธาพระสงฆ์บางรูปปฏิบัติตนไม่สอดคล้องกับพระธรรมวินัยและตีความพระธรรมวินัยให้สอดคล้องกับวิถีปฏิบัติของตนหรือกลุ่มตน สำหรับแนวทางในการปฏิรูปฟื้นฟูพุทธศาสนานั้นประกอบด้วย การปฏิรูปว่าด้วยหลักธรรมคือการปฏิรูปหลักธรรมสำคัญที่ถูกกละเลยหรือเข้าใจคลาดเคลื่อน การขยายหลักธรรมให้มีความหมายกว้างขึ้น การบูรณาการศาสตร์อื่นมาเสริมหลักธรรมเดิมและการสังเคราะห์หลักธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือทำความเข้าใจโลกสมัยใหม่ ซึ่งจะเป็นแนวทางในการช่วยให้พุทธศาสนาสามารถปรับตัวและยืนหยัดอยู่ในสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ต่อไปได้

เอกสารอ้างอิง

- คุณ โทซันท์. (2545). *พุทธศาสนากับสังคมและวัฒนธรรมไทย*, กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรินติ้งเฮิร์ส.
- ธีรยุทธ บุญมี.(2546). *ชาตินิยมและหลังชาตินิยม (Nationalism and Post Nationalism)*. กรุงเทพฯ: สายธาร.
- นवल ลีสิน. (2563). *ทำไมพระสงฆ์จึงมีความสำคัญต่อสังคมไทย*. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2563, จาก <http://www.deepsouthwatch.org/node/4007>
- พระธรรมโกศาจารย์. (2553). *วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2540). *พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม*. กรุงเทพฯ: ส่วนท้องถิ่นกรมการปกครอง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2559). *เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: ผลิตัมม์.

- พระมหาสายันต์ มหาปุณฺโญ.(2563). พุทธศาสนากับปัญหาท้าทายในปัจจุบัน. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2563, จาก <http://www.cybervanaram.net>
- พระมหาหรรษา ธรรมหาโส. (2563). สถานการณ์พุทธบริษัทในสังคมไทย: ศรัทธาวิปริตหรือวิกฤติศรัทธา. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2563, จาก <http://www.ps.mcu.ac.th/?p=1510>
- พุทธทาสภิกขุ. (2563). ตัวกูของกู. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2563, จาก <http://www.buddhadasa.com/pdf/self.pdf>
- ภัทรพร สิริกาญจน. (2557). พระพุทธศาสนาในประเทศไทย เอกภาพในความหลากหลาย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- วศิน อินทสระ. (2537). ชาวพุทธกับวิกฤติศรัทธาชมรมกัลยาณธรรม. สมุทรปราการ: บุญศิริ.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2560). กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาศาสนาพุทธศาสนา และสร้างสรรค์สังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 32. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์.
- อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. (2540). ระบบการศึกษากับชุมชน: กรอบความคิดและข้อเสนอเพื่อการวิจัย. กรุงเทพฯ: แพลน พรีนติ้ง,